

HADİSLERİN HADİSLERLE ANLAŞILMASI

Abdurrahman Ece

Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Asst. Prof. Siirt University, Faculty of Theology, Department of Hadith
Siirt, Turkey

abdurrahmanece@siirt.edu.tr

orcid.org/0000-0001-9755-789X

Öz

Hadislerin, Kur'an'ın beyânı olduğu ve bu bağlamda, Allah tarafından ifade buyurulmuş bazı hususların Hz. Peygamber tarafından mücmelin tafsilî, mutlakın takyîdi ve umûmun tahsisi şeklinde açıklandığı bilinmektedir. Her ne kadar hadislerin böyle bir yönü olsa da muhtevalarında açıklanması gerekenlerin olduğu bir gerçektir. Bunları en doğru şekilde açıklayacak olan kişi hiç şüphesiz o sözlerin sahibidir. Daha sonra onları kendisinden dinleyen ve uygulamasına şahit olan sahâbilerdir. Hz. Peygamber, insanlara hitap ederken bilgi seviyelerini dikkate almış, bazen çok veciz konuşurken bazen de söylediklerini açıklama ihtiyacı hissetmiştir. Bu çalışmada Hz. Peygamber'in bazı hadislerinin, diğerlerinin açıklaması mahiyetinde olduğu, bu şekildeki hadisleri doğru anlamak için onları birlikte değerlendirmek gerektiği örneklerle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hz. Peygamber, Beyân, Tafsil, Mücmel, Mutlak, Âm.

Understanding the Hadiths by the Hadith

Abstract

It is known that the Qur'an are explained by the hadiths and some things expressed by Allah are explained by the Prophet. It is a fact that hadiths have such a direction, but it is a fact that there is something to be revealed within them. The one who will explain them in the most correct way is certainly the owner of those says. The Prophet has taken into consideration the level of knowledge when addressing people. He sometimes spoke very self, sometimes explaining what he said. In this study, some hadiths of the Prophet were tried to be explained with the examples that their values were to be explained, and that they had to be evaluated together to correctly understand these hadiths.

Keywords: Hadith, The Prophet, Bayan, Tafsil, Mujmal, Mutlaq, Eam.

GİRİŞ

Anlama faaliyeti açısından Kur'an ve hadisler arasında diyalektik bir ilişki vardır. Hadisler Kur'an'ın doğru anlaşılmasına önemli katkı sağladıkları gibi onları da Kur'an'dan bağımsız doğru anlamak mümkün değildir. İki arasında böyle bir ilişki olmakla beraber Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tebyîn görevi gereği, hadislerin Kur'an'ı doğru anlamada sağladığı katkının daha fazla olduğu rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla Kur'an'ın doğru anlaşılmasında, hadislerin doğru anlaşılması oldukça önemlidir. Bu nedenle İslam âlimleri, hadislerin doğru anlaşılması için geçmişten günümüze önemli çalışmalara girişmiş ve bu alanda eşsiz eserler ortaya koymuşlardır.

Gâribü'l-hadîs, İhtilâfûl hadîs, müşkilü'l-hadîs, İlelü'l-hadis alanında yazılan eserler, şerhler ve hadis edebiyatı alanında yazılmış daha birçok eser ile günümüz akademik çalışmalarının önemli bir kısmı bu eşsiz çabasının ürünüdür. Ayrıca İslam dininin doğru anlaşılması ve yaşanması, Kur'an'ın uygulama boyutu diyebileceğimiz Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin doğru anlaşılmasıyla yakından ilgilidir.

Allah Rasûlü'nün (s.a.s.) hadislerini doğru anlamak için evvela dinin birinci kaynağı olan Kur'an'ın anlatım üslubunu bilmek gerekir. Kur'an'ın üslubu ile onun mübelliği konumundaki Hz. Peygamber'in tebliğ üslubu bir arada düşünüldüğünde, onun hadislerinde Kur'an üslubunu takip ettiği görülecektir. Âişe'nin (r.a) ifadesiyle ahlakı Kur'an olan Hz. Peygamber'in,¹ anlatım tarzını da ondan alması gayet tabiidir.

Kur'an ayetlerinde görülen temsiller, teşbihler, mecazlar, te'kitler ve benzeri edebî sanatlar Hz. Peygamber'in hadislerinde de sıkça görülmektedir.² Kur'an'ın anlatım metodunda kıssalara, ibretlik tarihi olaylara yer verildiği gibi hadislerde de bunlara yer verilmiştir.³ Kur'an, İsrailoğulları'ndan ibretimiz bölümler aktardığı gibi Hz. Peygamber de onların ders ve ibret dolu hikâyelerine yer vermiştir.⁴

Kur'an'ın anlatım üslubuna dair diğer önemli bir husus, bazı ayetlerin diğer bazı ayetleri açıklamasıdır. Misal olarak Kur'an'ın ilk sûresi olan Fâtiha sûresinde sözü edilen "gazaba uğrayanların" kimler olduğu Mâide sûresinin 60. ayeti, Bakara sûresindeki 65. ayet ve A'râf sûresindeki 166. ayette açıklanmıştır.⁵ Aynı şekilde Fâtiha sûresinde geçen "sapmışlar"

¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût ve diğerleri, (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1999/1420), 41: 148 (24601).

² Adem Dölek, *Edebi Açılardan Hadislerde Teşbih ve Temsiller*, (İstanbul: Ekev Yayınları, 2001); Ahmet Lütfü Kazancı, *Peygamberimizin Hitabeti*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015).

³ Niyazi Beki, *40 Hadis'te İbret Verici Kıssalar*, (İstanbul: Alternatif Düşünce Yayınevi, 2006).

⁴ Misal olarak Bk. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğa, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993), "İlim", 16; "Vudû", 32; "Ebvâb el-'amel fi's-salât", 7; "Zekât", 64.

⁵ Mâide Sûresinin 60. Ayetinin meali şöyledir: "De ki: "Allah katında cezası bundan daha kötü olanları size haber vereyim mi? Onlar, Allah'ın lanetlediği ve gazabına uğrattığı, içlerinden maymunlar ve domuzlar çıkardığı kimseler ile şeytanlara tapan kimselerdir. İşte bunların yeri daha kötüdür ve onlar doğru yoldan daha çok sapmışlardır." Bakara Sûresinin 65. Ayetinin meali ise şöyledir: "Şüphesiz siz, içinizden Cumartesi yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara, "Aşağılık maymunlar olun" demiştik." A'râf 166. Ayetinin meali ise şöyledir: "Yasaklandıkları şeylerden vazgeçmeye yanaşmayınca da onlara "aşağılık maymunlar olun" dedik." Allah'ın lanetleyip gazaba uğrattığı kimselerin maymunlara ve domuzlara dönüştürülen İsrailoğullarından bir kesim olduğu bu ayetlerden açıkça anlaşılmaktadır.

da Mâide sûresinin 77. ayetinde açıklanmıştır.⁶ Dolayısıyla bir ayeti doğru anlamak için Kur'an'ın iç bütünlüğü yanında konu ile ilintili diğer ayetleri tespit edip onu konu bütünlüğü içinde değerlendirmeye çalışmak gerekir. Konu ile ilgili bir ayeti gözden kaçırmak yanlış anlama ve değerlendirmelere sebebiyet verebilir. Hz. Peygamber'in hadisleri içinde bu durum geçerlidir. Yani aynı konudaki bir hadisi kaçırmak yanlış bir değerlendirmeye götürebilir. Bunun yanında hadisler için lafız/metin bütünlüğü problemi de doğru anlamayı olumsuz etkilemektedir. Ayetler için böyle bir problem söz konusu değildir. Dolayısıyla hadisleri doğru anlamada farklı tariklerini bir araya getirerek lafız/metin bütünlüğünü sağlamak, varsa metinlerdeki ziyadeleri tespit etmek gerektiği gibi aynı bağlamdaki hadisleri bir araya getirerek konu bütünlüğünü de dikkate almak gerekir.

Âlimlerin genel kanaatine göre, herhangi bir muhalefet söz konusu olmadığı sürece sika râvinin ziyadesi makbuldür.⁷ Aynı hadisin tarikleri bir araya getirilerek varsa böyle bir ziyâde içeren rivayet/ler, tespit edilmelidir. Bu durumda ziyâdesi olan hadisin, diğerinin ya açıklaması ya da tamamlayıcısı mahiyetinde olması mümkündür. Her ne kadar teknik açıdan rivayetin her bir tariki farklı bir hadis sayılsa da aslında metin yönüyle ziyâde, daha çok aynı hadisle ilgili bir durumdur. Çalışmamız daha çok aynı konudaki farklı hadislerle ilgili olduğundan bu konu üzerinde durulmayacaktır.

Bu çalışmada detaylara girilmeden örneklerle bazı hadislerin ancak o konudaki diğer bir kısım hadislerle doğru anlaşılabilceği üzerinde durulmuştur. Hadislerin doğru anlaşılmasında sahâbenin açıklamalarının da önemli bir katkısı vardır. Ancak burada sadece Hz. Peygamber'in açıklamaları üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Zira en isabetli açıklama evvela sözün sahibinin yaptığıdır. Bu bağlamda hadisler arasında Hz.

Bunların Hz. Mûsâ'nın kavminden olduğu (Yahudiler) başka ayetlerden ayrıca anlaşılmaktadır. Bk. Nisâ, 153, 154. Ayetlerin meali için bk. Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meali. Bk. Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn, *Şu'abü'l-Îmân*, (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 4: 37, (2147).

⁶ Ayetin meali şöyledir: De ki: "Ey Kitap ehli! Hakkın dışına çıkarak dininizde aşırı gitmeyin. Daha önce sapmış, birçoklarını da saptırılmış ve dümdüz yoldan da şaşmış bir milletin arzu ve keyiflerine uymayın." Sapmış olanlar bu ayette açıklanmış, bunların Hristiyanlar/nasâra olduğunu bir rivayette açıkça belirtmiştir. Bk. Beyhakî, *Şu'abü'l-Îmân*, 4: 37, (2147).

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit Ebû Bekir el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi 'İlmi'r-rivâye*, (Medine: Mektebetü'l-İlmiyye, ty.), 424.

Peygamber'in mücmel olup tebyîn ettiği, mutlak olup takyit ettiği, âm olup tahsis ettiği ve muhtasar olup tefsir ettiği hadislerinden örnekler verilecektir.

Hız. Peygamber, farklı ya da yanlış anlaşılmalara müsait olan bazı hadislerini zaman zaman açıklama gereği duymuştur. Onun herhangi bir hadisindeki maksadını anlamak için o hadisin açıklaması mahiyetindeki varsa diğer hadisleri araştırıp bulmak gerekir. Bu yapıldığında bazı hadislerin diğer bir kısım hadislerin açıklaması olduğu görülecek ve zahiren anlaşılması problemlili görülen ya da yanlış anlaşılan bazı hadislerin doğru anlaşılmasına katkı sağlanacaktır. Bununla birlikte bu yöntemi uygulamanın hadisleri doğru anlamada ne kadar faydalı ve gerekli olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

Hadisleri doğru anlamaya katkı bağlamında geçmişten günümüze birçok eser kaleme alınmış olsa da hadislerin hadislerle açıklanması konusunun işlendiği müstakil bir çalışma bilinmemektedir.⁸ Bu çalışmanın daha kapsamlı çalışmalara bir kapı aralayacağı kanaatindeyiz. Zira hadislerin doğru anlaşılması konusu, geçmişte olduğu gibi günümüzde de ilim dünyasının gündemini işgal etmeye devam etmektedir.

Hadislerin hadislerle anlaşılması birkaç şekilde karşımıza çıkmaktadır:

1. MÜCMEL HADİSLERİN MÜFESSER OLANLARLA ANLAŞILMASI

Hız. Peygamber'in hadislerine bakıldığında bazılarının mücmel, bazılarının ise müfesser olduğu görülür.⁹ Âlimler, mücmel hadisleri anlamada müfesser olanların belirleyici olduğunu söylemişlerdir.¹⁰ Dolayısıyla mücmel olanlar değerlendirilmeden önce onları tefsir edip beyan eden hadislerin varlığı araştırılmalıdır.

⁸ Örnek olarak şu eserler zikredilebilir: Yûsuf el-Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, (İstanbul: Nida Yayınları, 2018); Selçuk Coşkun, *Hadise Bütüncül Bakış*, (İstanbul: İfav Yayınları, 2014); Mehmet Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, (Ankara: Otto Yayınları, 2017); Ömer Özpinar, *Hız. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012).

⁹ Mücmel: Söyleyen kişinin ne kastettiği, lafızdan anlaşılmayan ifadelerdir. Bu durumun, ifadenin birçok anlama gelmesi, yabancı bir kelime olması veya zâhir mananın kast edilmemiş olması gibi birçok nedeni vardır.

Müfesser: İfadenin âm ise tahsise, hâss ise te'vîle mahal bırakmayacak kadar açık ve net olmasıdır. Bk. Ali b. Muhammed b. Ali el-Curcânî, *et-Ta'rifât*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-arabî, 1405), 261, 287.

¹⁰ İbn Battal, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu Sahih el-Buhari*, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2003), 1: 90.

Buhârî, *الْمُفَسِّرُ يَفْضِي عَلَى الْمُبْتَهَمِ إِذَا رَوَاهُ أَهْلُ النَّبْتِ* “Sebt ravilerden gelen müfesser hadis mübhem olan için belirleyicidir,”¹¹ demiştir. Buradan hareketle sebt ravilerin rivayet ettiği biri mücmel diğeri müfesser iki hadisten müfesser olan diğerrinin beyanı olacaktır. Bir rivayetin müfesser kabul edilebilmesi için sika (güvenilir) sebt râvîler tarikiyle gelmesi şarttır. Mücmel bir hadisin bir başka hadisle tefsir edildiğini gösteren birçok hadise rastlamak mümkündür. Zira mücmel ifadelerle neyin murad edildiği ancak söyleyeni tarafından açıklanabilir.

İslam’ın temel rükünlerinden birinin zekât vermek olduğu malumdur. İbn el-‘Arabî, inananların, mallarından vermesi farz kılınan sadaka için zekât denildiğini, farz olmayıp sevap kazanmak, infak etmek, hakkını ödemek yollarıyla ödenen mal için de zekât denildiğini ifade etmektedir.¹² Aslında ayet ve hadislerdeki kullanıma bakılırsa sadaka kavramının da bazen farz kılınan zekât anlamında kullanıldığı görülmektedir. Öyleyse zekât kavramı mutlak şekilde kullanıldığında siyâk ve sibaka bakarak ya da başka karineler araştırılarak hangi anlamın kast edildiği bulunmaya çalışılmalıdır. Bu durumda aynı konuyu anlatan iki hadisten biri daha müfesser/açıklayıcı ise onun birincisinin beyanı mahiyetinde olduğu kabul edilir.

Ebû Eyyub el-Ensârî’nin (r.a.) rivayet ettiğine göre bir adam Hz. Peygambere, *“beni cennete girdirecek bir amelden haber ver”* dedi. Allah Resûlü ona, *“Allah’a ibadet eder ve ona hiçbir şeyi ortak koşmazsın, namazları kılar, zekâtı verir ve sila-i rahimde bulunursun”* buyurdu.¹³ Bu kişinin Ebû Eyyub el-Ensârî veya Lakît b. Sabura olduğu söylenmiştir. Bu rivayette zekât mutlak bırakılmıştır. Dolayısıyla her türlü sadaka ve infak bunun altına girmektedir. Oysa konu ile ilgili diğer rivayetleri araştırdığımızda burada kastedilenin farz zekât olduğu anlaşılmaktadır. Zira şu rivayette bu husus açıkça belirtilmiştir. Ebû Hureyre’nin rivayet ettiğine göre bir A`râbî Hz. Peygamber’in yanına gelip, *“bana, yaptığımda cennete gireceğim bir amel söyle”* dedi. Allah Resûlü ona, *“Allah’a kulluk eder ona hiçbir şeyi ortak koşmazsın, farz namazları kılarırsın, farz zekâtı edâ eder ve Ramazan ayı orucunu tutarsın”* buyurdu. Adam, *“Nefsin kudret elinde olana yemin olsun ki bundan fazlasını*

¹¹ Buhârî, “Zekât”, 54.

¹² Etyûbî, Muhammed b. Alî b. Âdem b. Mûsâ el-Etyûbî, *Zahîratü'l-‘Ukbâ fi şerhi'l-Müctebâ*, (Dârü'l-Mi`râc, by.) 21: 357; İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-‘Askalânî, *Fethü'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dârü'l-Ma`rifa, 1379), 3: 262.

¹³ Buhârî, “Zekât”, 1.

yapmayacağım” dedi. Çekilip gittiğinde Hz. Peygamber, “Her kim cennet ehlinde birini görmekten hoşlanırsa bu adama baksın” buyurdu.¹⁴ Bu kişinin Sa’d b. el-Ahram olduğu söylenmiştir. Görüldüğü gibi verilmesi talep edilen zekâtın, Allah’ın farz kıldığı zekât olduğu bu hadiste açıklanmıştır.

Başka bir rivayette zekât için sadaka ifadesi kullanılmış ancak bunun zenginlere farz kılınan zekât olduğu açıkça belirtilmiştir. İbn Abbâs’ın (r.a.) rivayet ettiğine göre Allah Rasûlü (s.a.s.) Mu`âz’ı (r.a.) Yemen’e gönderdiğinde ona şöyle dedi: “Onları Allah’tan başka ilah olmadığına ve benim Allah’ın resûlü olduğuma şahadet etmeye davet et. Eğer onlar bu konuda sana itaat ederlerse onlara Allah’ın her gün ve gecede beş vakit namaz farz kıldığını bildir. Eğer onlar bunda da sana itaat ederse onlara, Allah’ın, zenginlerinden alınıp fakirlerine verilmek üzere mallarında bir sadakayı üzerlerine farz kıldığını bildir.”¹⁵

Resûlullah (s.a.s.) bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “Sizden biriniz İslam’ını (Müslümanlığını) güzelleştirdiği (ihsanla yaptığı) vakit, işleyeceği her bir iyilik on mislinden yedi yüz misline kadar ona yazılır. İşleyeceği her bir kötülük ise ona misli misline yazılır.”¹⁶ Allah Rasûlü’nün, bu hadisinde sözünü ettiği “Müslümanlığı ihsanla yapmanın” ne olduğu mücmeldir. Çünkü ihsan kavramı lügatte “güzel olmak” mânasına gelen hüsn kökünden türetilmiş bir masdardır. Genel olarak “başkasına iyilik etmek” ve “yaptığı işi güzel yapmak” anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁷ Oysa Hz. Peygamber’den gelen bir hadiste, “İhsan, Allah’ı görüyormuşçasına O’na kulluk etmendir. Zira her ne kadar sen O’nu görmeden de O, seni görmektedir”¹⁸ diye tefsir etmiştir.¹⁹ Kanaatimizce önceki hadis ve Allah’a kulluk bağlamında vârid olup ihsan kavramının geçtiği diğer hadislerin Hz. Peygamber’in bu tefsiri bağlamında anlaşılması gerekmektedir. Ancak farklı bağlamlarda gelen hadislerde geçen ihsan kavramı farklı anlamlarda olabilir. Zira birçok ifade gibi ihsan kavramı da ayet ve hadislerde zaman zaman farklı anlamlarda kullanılmıştır.²⁰

¹⁴ Buhârî, “Zekât”, 1.

¹⁵ Buhârî, “Zekât”, 1; Ebû Dâvud, “Zekât”, 4; Tirmizî, “Zekât”, 6.

¹⁶ Buhârî, “Îmân”, 30; Müslim, “Îmân”, 205.

¹⁷ Mustafa Çağrı, “İhsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 544-546.

¹⁸ Buhârî, “Îmân”, 36; Müslim, “Îmân”, 5; İbn Battal, *Şerhu Sahih el-Buhari*, 1: 98.

¹⁹ Ayet ve hadislerde geçen ihsân kavramı hakkında geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrı, “İhsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 544-546.

²⁰ Misal olarak sadaka kelimesi her hadiste aynı manada kullanılmamıştır. Bazen farz olan zekât anlamında bazen gönüllü olarak yapılan infak anlamında kullanılmıştır. Buhârî, “İlim”, 6,

Mücmel hadisin Hz. Peygamber tarafından tefsir edildiğine dair diğer bir örnek şudur: İbn Abbâs (r.a.) Hz. Peygamber'le birlikte olduğu bir anısını şöyle anlatmaktadır: “Bir gün Allah Resûlünün terkisinde bulunuyordum. Bana: “Evladım, sana birkaç şey öğreteceğim. Sen Allah'ı gözet ki, Allah da seni gözetsin. Sen Allah'ı gözet ki, Allah'ı daima yanında bulursun. Yardım istediğinde Allah'tan iste...” dedi.”²¹ Bu hadis, kaynaklarda farklı lafızlarla yer almaktadır. Bazı rivayetlerde Allah Rasûlü'nün İbn Abbâs'a, “Sen bollukta/rahatta, O'nun (buyruklarını gözeterek) tanı ki, darlıkta/zorlukta, o da seni (gözeterek) tanısin” dediği geçmektedir.²²

Bu hadiste geçen *احفظ الله* ifadesinden zahiri mananın kast edilmediği hemen anlaşılmalıdır. Ancak kast edilen nedir? Bunu anlamak için başka diğer hadislerle müracaat etmek gerekir. Konuyu araştırdığımızda Hz. Peygamber'in, bu ifadesinin tefsiri mahiyetinde buyurduğu, yağmura yakalanan üç kişinin kıssasının anlatıldığı hadisini görüyoruz. Ayrıca Resûlullah'ın bu tarz anlatımlarıyla konunun daha net anlaşıldığı ve akla yerleştiği muhakkaktır. Zira Allah Resûlü, birçok hadisinde yaptığı gibi bu hadisinde teorigi pratiğe, soyutu somuta, hayali hakikate dönüştüren misallerle ve benzetmelerle konuyu anlatmıştır. İnsanların anladığı en etkili yöntemin de bu olduğu, Kur'an'ın en etkili şekilde bunu kullanmasından anlaşılmalıdır. Kur'an'da yer alan kıssalar ve bunların sık sık tekrar edilmesi bunun en bariz örnekleridir.

Hz. Peygamberin önceki hadisinde buyurduğu, *احفظ الله يحفظك احفظ الله تحموا* “Sen Allah'ı gözet ki, Allah da seni gözetsin. Sen Allah'ı gözet ki, Allah'ı daima yanında bulursun.”, *تعرف إلى الله في الرخاء يعرفك في الشدة* “Sen bollukta/rahatta, onu tanı ki, darlıkta/zorlukta, o da seni tanısin” sözlerinin tefsiri mahiyetinde *Sahîh-i Buhârî*'de geçen, İbn Ömer'den (r.a.) gelen rivayet şu şekildedir:

“Mezâlim”, 24, “Cihâd”, 72, 128, “Şulh”, 11, “Edeb”, 34; Müslim, “İmân”, 10; Tirmizî, “Birr”, 36; Ebû Dâvûd, “Teṭavvû”, 12. Geniş bilgi için bk. Ali Duman, “Sadaka”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 383-384.

²¹ Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *el-Câmi`u's-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve diğerleri, (Beyrût: Dâru'İhyâi't-Turâsi'l-Arâbi,1962/1382), “Sıfatü'l-kıyâme”, 59; Ahmed, *Müsned*, IV, 409-412; Hâkîm en-Neysâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty.), 3: 541-542, Hadis için Tirmizî, *hasen-sahîh* derken Elbânî'ye de sahîh demiştir.

²² Ahmed, *Müsned*, 5: 19; Hâkîm, *el-Müstedrek*, 3: 541-542; Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Ebû'l-K'asım et-Taberânî, *el-Mü'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi, (Mûsul: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1983/104), 11: 123, 223; Abd b. Hümejd, Ebû Muhammed Abd b. Hümejd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî), *el-Muntahab min Müsned `Abd b. Hümejd*, (Kâhire: Mektebetü's-sünne, 1988/1408), 214.

İbn Ömer'in rivayet ettiğine göre Allah Resûlü şöyle demektedir: "Yolculuğa çıkan üç kişi yürürken yağmura tutuldular ve dağdaki bir mağaraya sığındılar. Derken bir kaya parçası düştü ve üzerlerine mağara ağzını kapattı. Birbirlerine şöyle dediler: "(Kurtulmak için) işlediğiniz en üstün amelinizle Allah'a dua edin." Onlardan birisi şöyle dedi: Benim ihtiyar ve yaşlanmış anne babam vardı. Ben evden çıkar çobanlık yapardım. Dönerken sütü sağlar, önce anne babama ikram ederdim, daha sonra çocuklarıma, aileme ve eşime içirirdim. Bir gece geciktim. Döndüğümde onların uyuduğunu gördüm. Onları uyandırmaya kıyamadım. Çocuklarım ise ayaklarının dibinde onlara süt içirmem için bağrışıyorlardır. Ben ve anne babamın durumu sabaha kadar bu oldu. Allah'ım sen biliyorsun, eğer bunu senin rızan için yaptıysam gökyüzünü göreceğimiz kadar bize (mağaranın ağzını) aç. Onlar için (o kadar) açıldı. Diğer kişi de şöyle dedi: Allah'ım sen biliyorsun, amcamın kızları arasında bir erkeğin bir kıza vurgun olması gibi benim de çok sevdiğim bir kız vardı. Bana dedi ki, yüz altın/dinar getirmediğin sürece bana sahip olamazsın. Ben de çalıştım, ta ki onları biriktirdim. İki ayağı arasına oturdum ve tam ona sahip olacaktım ki bana: "Allah'tan kork ve hakkıyla olmadan mührü açma (bekâretimi bozma)" dedi. Bunun üzerine ben kalktım ve o işten vazgeçtim. Allah'ım sen biliyorsun, eğer bunu senin rızan için yaptıysam bize (mağaranın ağzını) biraz daha aç. Onlara mağaranın ağzı üçte iki açıldı. Diğer kişi de şöyle dedi: Allah'ım sen biliyorsun, Ben bir miktar altın karşılığında işçiler tuttum. Bir işçi hakkını almadan çekip gitti. Ben onun alacağı/kazancını işlettim. Hakkı çoğaldı, ta ki onunla sığırlar satın aldım ve onları otlattım. Sonra bu kişi geldi ve bana "Ey adam bana hakkımı ver" dedi. Ben de ona dedim ki "Şu sığırların yanına git. Onlar çobanıyla beraber senin hakkındır." Benimle dalga mı geçiyorsun, dedi. Ona dedim ki, "Hayır, seninle dalga geçmiyorum onlar hepsi senin." Allah'ım, sen biliyorsun, eğer bunu senin rızan için yaptıysam bizi buradan kurtar (mağaranın ağzını bir aç). Mağaranın ağzı onlara açıldı."²³ Birçok kaynakta yer alan bu hadisin, manayı değiştirmeyen birbirine yakın farklı metinlerinin olduğunu belirtmekte fayda vardır. Kanaatimizce gerek bu hadis gerekse Allah'ı gözetken kullardan, dara düşenleri Allah'ın gözettiğini anlatan başka hadisler bir önceki hadisin açıklaması mahiyetindedir.²⁴ Bu hadisler, Allah'ı gözetken kişilerin onun tarafından nasıl gözetildiğini somut bir şekilde açıklamaktadır.

²³ Buhârî, "Muzâra'a", 11, Enbiyâ, 52, Buyû', 98; Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdulbaki, (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, ty.), "Zikir", 100; Ahmed, *Müsned*, 10: 180-184.

²⁴ Örneğin bk. Buhârî, "Enbiyâ", 49; Müslim, "Bir ve's-sıla", 7.

Mücmelin tefsirine örnek olabilecek diğer bir hadis şöyledir. Cibrîl hadisi diye bilinen hadiste Allah Rasûlü (s.a.s.), imanın ne olduğunu soran Cebraîl'e kadere imanını da sayarak şöyle demektedir: *"Allah'a, meleklerine, kitaplarına, rasûllerine, ahiret gününe, kadere, (kaderin) hayır ve şer olanına iman etmendir."*²⁵ Bu hadiste kadere imanının nasıl olması gerektiği kapalıdır. Ancak Hz. Peygamber başka bir hadisinde kadere imanını daha net bir şekilde açıklamaktadır. Buna göre Allah Resûlü (s.a.s.) İbn Abbas'a (r.a.) şöyle demektedir: *"Bil ki, ümmetin tamamı, sana bir fayda vermek için toplansa, Allah'ın sana yazdığından (takdir ettiğinden) başka bir fayda veremezler. Aynı şekilde tamamı sana bir zarar vermek için bir araya gelse, Allah'ın sana yazdığından (takdir ettiğinden) başka bir zarar veremezler. Kalemler kaldırıldı, sayfalar da kurudu."*²⁶ Böylece bu hadis, hayır ve şerrin Allah'ın takdir ve iradesi ile olduğunu ortaya koymak suretiyle kadere imanın mahiyetini açıklamış olmaktadır.

Allah Rasûlü'nün, fıkıh usulü kaidesi haline gelmiş hadislerinden birisi, *"İslam'da zarar vermek yoktur, zarara zararlar karşılık vermek de yoktur"* hadisidir.²⁷ Bu hadis, çok şeyi az ifadelerle anlatan Hz. Peygamberin cevâmiu'l-kelim hadislerinden, başka bir ifadeyle Hz. Peygamber'in veciz sözlerinden biridir. Hz. Peygamber bu hadisini başka bir hadisiyle şöyle izah etmiştir. *"Güvenerek, sana bir şeyini emanet edene emanetini geri ver. Sana hıyanet edene ise sen ihanet etme"*²⁸ Tirmizî, bu hadisi zikrettikten sonra şöyle demektedir: *"Bu hadisi dikkate alan âlimler şöyle demiştir: Kişinin, başkasından bir alacağı varsa ve borçlu bu alacağı vermeden kaçıp giderse, sonrasında onun bir miktar malı alacaklının eline düşerse, alacaklı bu maldan kendi alacağı kadar hapsedemez..."* Diğer bir ifadeyle, *"O, benim malımı vermedi ben de onun malını vermeyeyim"* diyemez.²⁹

Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin (r.a.) rivayet ettiğine göre Allah Resûlü (s.a.s.) yine bir hadisinde şöyle buyurmuştur: *"Sizden her kim kötü (münker)*

²⁵ Müslim, "İmân", 1; Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb, *el-Müctebâ mine's-Sünen/Sünen en-Nesâî*, (Beirut: Dârü'l-Ma'rifa, 1420), "İmân", 5; Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdi es-Sicistânî, *Sünen-u Ebî Dâvud*, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1436/2015), "Sünne", 17.

²⁶ Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 59; Ahmed, *Müsned*, 4: 409-412; Hâkim, *el-Müstedrek*, 3: 541-542, Hadis için Tirmizî, hasen-sahîh demiştir. Elbânî'ye göre de sahîhtir.

²⁷ Mâlik, Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, thk. M. Mustafâ el-A'zamî, (Ebû Zabiyy: Müessesetu Zâyid b. Sultân, 2004/1425), 2: 745; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2: 58; Ahmed, *Müsned*, 5: 55, isnadı hasendir.

²⁸ Ebû Dâvud, "İcâre", 45; Tirmizî, "Buyû", 38; Tirmizî, hadis için hasen-gârib demiş, Elbânî ise sahîh kabul etmiştir.

²⁹ Tirmizî, "Buyû", 38.

bir şey görürse onu eliyle değiştirsin. Eğer buna gücü yetmiyorsa diliyle (engel olmaya çalışsın), eğer buna da gücü yetmiyorsa kalbiyle (o kötülükten nefret etsin) ki bu, imanın en zayıf olanıdır.”³⁰ Bu hadiste, en zayıf imanın kötülüklerle gönülden buğzetmek olduğu ifade edilmiş, iman taşıyan bir kalbin kötülüklerle rıza göstermesinin imkânsızlığı vurgulanmıştır. Peki, “en zayıf iman” daha net bir şekilde nasıl anlatılabilir? Konunun daha iyi anlaşılması için Abdullah b. Mes’ûd’un (r.a.) rivayet ettiği bir hadiste Allah Rasûlü (s.a.s.), kötülüklerle kalbiyle dahi buğz edemeyen müminlerin imanının ne kadar zayıf olduğunu şöyle açıklamıştır: “Allah’ın benden önce gönderdiği her peygamberin havarileri ve onun sünnetini tutup emrine uyan arkadaşları olmuştur. Onlardan sonra yapmadıklarını söyleyen, emredilmedikleri şeyleri yapan kişiler türedi. Her kim onlarla eliyle mücadele ederse o mümindir. Her kim onlarla diliyle mücadele verirse o da mümindir. Her kim onlarla kalbiyle mücadele ederse o da mümindir. Bunun ötesinde hardal tohumu kadar da iman yoktur”³¹ Burada en zayıf iman, “hardal tohumu” ile ifade edilmiş ve bundan öte imanın olmadığı belirtilmiştir. Böylece bu hadis, bir anlamda önceki hadisin bir beyanı olmakta ve ikisi beraber değerlendirildiğinde konu daha net anlaşılmaktadır. Nitekim başka bir hadisinde Allah Resûlü, “Kalbinde hardal tohumu kadar iman bulunan kişi cehenneme girmez (orada ebedi kalmaz)...”³² buyurarak imanın en zayıf olanını aynı şekilde “hardal tohumu” ile ifade etmiştir. İlk bakışta, kalbinde en zayıf iman olan kişilerin dahi cehenneme gitmeyecekleri hadisten anlaşılmaktadır. Ancak başka bir hadis ile bu yanlış anlaşılmanın giderildiği görülmektedir. Hadiste, “Kalbinde hardal tohumu kadar hatta daha az iman bulunanı cehennemden çıkarın” denilmektedir.³³ Böylece bir önceki hadisin anlamı, “kalbinde hardal tohumu kadar dahi iman bulunan kişi, cehennemden mutlaka çıkacaktır” olmaktadır.

Aynı anlam, kıyamet öncesinde esecek tatlı bir rüzgâr ile kalbinde hardal tohumu kadar iman olanların dahi öleceğini ve sadece imansız kişilerin hayatta kalacağını anlatan hadisten de anlaşılmaktadır.³⁴

Ebû Hureyre’den (r.a) gelen bir rivayette Resûlullah (s.a.s.), Allah’ın şöyle dediğini buyurmaktadır: “Her kim benim bir veli kuluma (dostuma)

³⁰ Müslim, “Îmân”, 78; Ebû Dâvud, “Melâhim”, 17; Nesâî, “Îmân”, 17.

³¹ Müslim, “Îmân”, 80;

³² Müslim, “Îmân”, 148, bu hadiste anlatılmak istenen şey, kalbinde hardal tohumu kadar iman bulunan kişilerin dahi eninde sonunda cehennemden çıkarılacakları hususudur.

³³ Buhârî, “Tevhîd”, 36; İbn Hibbân, *Sahîh*, 1: 408 (182).

³⁴ Müslim, “Fiten”, 52.

düşmanlık ederse ben ona harp ilan ederim."³⁵ Bu hadis, anlama fazla etki etmeyen değişik metinlerle vârid olmuştur. Ancak tüm metinlerde akli meşgul eden husus, Allah'ın bu kadar önem verdiği veli kullarının kimler olduğudur. Hadisler tarandığında başka bir hadisin bu soruya cevap niteliğinde olduğu görülür. İbn Ömer'den (r.a) gelen bir hadiste Allah Resûlü (s.a.s.) şöyle buyurmaktadır: "... Benim dostlarım sadece muttaki olanlardır."³⁶ Her ne kadar burada Allah Resûlü (s.a.s.) kendi dostlarından bahsetse de onun dostlarının, Allah'ın dostları da olduğu açıktır. Nitekim ayette "*Her kim Allah'tı, O'nun Rasûlünü ve iman edenleri veli edinirse...*" (el-Mâide 6/56) denilmiştir. Ayrıca Allah Resûlünün bu beyanı, "... Şüphesiz O'nun veli kulları sadece muttakîlerdir..." (el-Enfâl 8/34) ayetinin de teyidi mahiyetindedir.

Allah Rasûlü (s.a.s.) bazı hadislerini kendisine yöneltilen sorular üzerine açıklamıştır. Bir gün yanına gelen bir bedevi ona, "*kıyamet ne zaman kopacak?*" diye sorar. O, "*Emanet zâyî olduğunda kıyameti bekle*" der. Belli ki gelen kişi bu hadisinden bir şey anlamamıştır ve Hz. Peygamber'den açıklamasını isteyerek, "*Emanetin zâyî olması nasıl olur?*" diye sorar. Allah Rasûlü (s.a.s.), "*İşler ehli olmayanlara verildiğinde kıyameti bekle*" diyerek sözünü bir nevi tefsir eder.³⁷ Bununla birlikte konuyla ilgili hadisleri araştırdığımızda bu hadisin açıklaması mahiyetindeki bir ifadeyi başka bir hadisin içinde görmekteyiz: "...*Hainler güvenilir; güvenilirler ise hain kabul edilmediği sürece kıyamet kopmaz.*"³⁸

Hız. Peygamber'in kendisine yöneltilen sorular üzerine kendi sözlerini açıkladığına dair çok sayıda örnek verilebilir. İbn Ebi Müleyke (r.a.) Hz. Aişe'nin anlamadığı bir husus olursa mutlaka Hz. Peygamber'e sorarak öğrendiğini aktardıktan sonra şöyle der: Hz. Peygamber, "*Her kim hesaba çekilirse azap görür*" buyurdu. Hz. Aişe (r.a.) dedi ki: "*Ben, "Allah Teâla, "Kolay bir hesapla hesaba çekilecek" (84 İnşikâk, 8) buyurmuyor mu?" dedim. Allah Rasûlü, "Bu dediğin sadece arzdır fakat kim hesap münakaşasına alınırsa helak olur" buyurdu.*"³⁹ Allah Rasûlü, bu hadisindeki kapalı ifadeyi kendisine

³⁵ Buhârî, "Rikâk", 38; İbn Hibbân, *Sahîh*, 2: 58, (347); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 1: 192 (609).

³⁶ Ebû Dâvud, "Fiten", 1, Elbânî hadisi sahih kabul etmiştir.

³⁷ Buhari, "İlim", 2; "Rikâk", 35.

³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11: 63 (6514), isnadının "sahîh li gayrih" olduğu ifade edilmiştir.

³⁹ Buhari, "İlim", 36; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîh*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 16: 369; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41: 429 (24958).

sorulan bir soru üzerine açıklamış ve hesaba çekilmekten kastının kişiye amellerinin arz edilmesi değil inceden inceye hesaba çekilmesi anlamında olduğunu söylemiştir.

Öyleyse kapalı ve ilk etapta anlaşılmayan bir hadisle karşılaşıldığında yapılması gereken onun beyânı mahiyetinde olabilecek hadisleri araştırmaktır. Bu yapıldığında, mücmel hadislerin başka hadislerle mübeyyen kılındığı görülecektir.

2. MUHTASAR HADİSLERİN MÜFESSER OLANLARLA BİRLİKTE ANLAŞILMASI

Hadislerin naklinde manayla rivayet gibi râvilerin bazı tasarrufları olabilmektedir. Bu bağlamda bir ravi, aynı hadisi muhtasar başkası ise onu müfesser rivayet edebilmektedir. Bu durum bazen Resûlullah'ın aynı hadisi farklı zamanlarda ve ortamlarda iki ya da daha fazla kez söylemesinden de kaynaklanabilmektedir.⁴⁰ Böyle durumlarda muhtasar olanı anlamak için müfesserden yararlanmak gerekeceği açıktır.

İbn Fûrek'e göre *فإن الله خلق آدم على صورته* "... Allah, Âdem'i onun sûretinde yarattı." hadisi aslında müfesser bir hadisin muhtasar halidir.⁴¹ Bu hadis iki şekilde kaynaklarda yer almıştır. Birinde Allah Resûlü, "Sizden biriniz birisiyle dövüştüğünde yüze vurmaktan sakınsın. Zira Allah, Âdem'i onun sûretinde yarattı." buyurmuştur.⁴² Diğer rivayette "Sizden biriniz, 'Allah senin yüzünü ve senin yüzüne benzeyenlerin yüzünü kahretsin' demesin. Zira Allah, Âdem'i onun sûretinde yarattı" demektedir.⁴³ Bu şekildeki hadisler ancak müfesser halleri dikkate alındığında doğru anlaşılabilir. Bazı âlimler bu hadisin sadece muhtasar haline mülâkî olduğundan rivayetin, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili olduğunu zannetmiş ve yorumlamaktan kaçınmıştır. Hatta selefin cumhuru, bu yaklaşımı ihtiyata daha yakın görerek benimsemiştir.⁴⁴

Oysa bu haberin müfesser haline bakıldığında bir sebeb-i vürûdunun olduğu görülür. "Hz. Peygamber, oğlunun ya da kölesinin

⁴⁰ Manayla rivayet ile (rivayetten kaynaklanan) ravi tasarruflarının sebep olduğu anlam kaymaları için bk. Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001), 63 vd.

⁴¹ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbü'rî, *Müşkilü'l-Hadîs*, thk. Mûsâ Muhammed Ali, (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1985/1405), 48.

⁴² Müslim, "Birr ve's-Sıla", 115; İbn Hibbân, *Sahîh*, 12: 419 (5605).

⁴³ İbn Hibbân, *Sahîh*, 13: 18 (5710);

⁴⁴ Bkz. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Müslim'in *Sahîh*'ine yazdığı ta'lîk, Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ty.), 4: 2016 (2612).

yüzünü tartaklayan bir kişinin yanından geçer. Adam onu döverken bir de “Allah senin yüzünü ve yüzü senin yüzüne benzeyenlerin yüzünü kahretsin” demektedir. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.): “Sizden biri kölesini dövdüğünde yüzüne vurmaktan sakınsın. Zira Allah, Âdem’i de onun sûretinde yaratmıştır.”⁴⁵ Nitekim Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) de hadiste geçen “onun suretinde” ifadesindeki maksadın dövülen kişi olduğunu söylemiştir.⁴⁶ Hadisin sebab-i vürudunun ya da müfesser şeklinin, konuyla ilgili problemlerin temeli olan zamirin merciinin anlaşılmasına da katkı sağladığı görülmektedir. Bu durumu dikkate alan İbn Fûrek gibi âlimler, bu hadisin yanlış anlaşılmasındaki temel nedenin müfesser tarikleri dikkate almamak olduğunu belirtmiştir.⁴⁷

Bu hadisler bir arada değerlendirildiğinde Allah Resûlü’nün bu sözündeki maksadının, ilk insan Hz. Âdem’den son insana kadar herkesin ayırt edici, tanıtıcı ve görünen organı olan ve bütün bedeni adeta temsil eden yüze, kötü söz söylemekten veya kavga-dövüş gibi durumlarda yüze vurmaktan alıkoymak olduğu anlaşılır.⁴⁸

Diğer bir örnek de şudur: Hz. Peygamber, yanına gelip öğüt isteyen bir sahabiye, “Öfkelenme” demiştir. Adamın, tekrar tekrar öğüt istemesi karşısında, her seferinde Allah Resûlü (s.a.s), “Öfkelenme” demiştir.⁴⁹ Bu hadisinde Hz. Peygamber’in yerine getirilmesi zor hatta imkânsız bir şeyi talep ettiği görülmektedir. Zira öfke, her insanın fıtratında var olan bir durumdur ve bazen kişinin elinde değildir. Peki, böyle bir durumda kişi öfkelenildiğinde günaha mı girmektedir? Değilse bu hadisi nasıl anlamamız gerekir?

⁴⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadis*, 48. Buhârî, “Itk”, 20; Müslim, “Birr”, 115; (Buhârî, hadisin sadece “Sizden biri kölesini dövdüğünde yüzüne vurmaktan sakınsın” kısmını zikretmiştir.); İbn Hibbân, *Sahîh*, 12: 419, 13: 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12: 382, Hadisin geçtiği diğer kaynaklar için bkz. Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî, *Câmi'ü'l-Ahâdis*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1414/1994), 3: 332, 384; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 9: 7.

⁴⁶ Bkz. İbn Hibbân, *Sahîh*, 12: 419; 13, 18.

⁴⁷ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadis*, 48.

⁴⁸ Bu rivayet ile ilgili geniş bilgi için bk. Hüseyin Kahrman, “Suret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlil Denemesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 51-70; Abdurrahman Ece, “Müşkil ve Mütешâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri: İbn Fûrek Örneği”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 20 (2018): 548-577.

⁴⁹ Buhârî, “Edeb”, 76; Tirmizî, “el-Birr ve's-Sıla”, 73; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16: 68 (10011), Öğüt talebinde bulunan sahâbinin Cârîye b. Kudâme (r.a.) olduğu söylenmiştir.

Öfke, insanda ve bütün canlılarda doğuştan var olan, tabii bir heyecan halidir. Duygusal ve oldukça şiddetli bir tepkidir. İrade dışı bitkisel reflekslerle birden meydana gelir.⁵⁰ İnsanın, iradesi dışında gerçekleşen şeylerden sorumlu olmadığı malumdur. Konu araştırıldığında, bu soruların açıklaması mahiyetindeki hadislerin varlığı görülmekte ve rivayetin anlaşılması ile ilgili sorun ortadan kalkmaktadır.

Öfkelenmekten nehyeden hadisi izah mahiyetinde Allah Resûlü (s.a.s.) şöyle buyurmaktadır: “Gerçekte güçlü kişi, adamları yenip deviren değil, öfkelenişinde nefsine malik olabilir.”⁵¹ Buna göre insanın öfkelenmesi normal bir durumdur. Ancak kişinin öfke durumunda nefsine hâkim olması, öfkesini kontrol etmesi ve öfkenin gerektirdiği kötü söz ve davranışlarda bulunmaması istenmektedir. Bunlar ise kişinin iradesi dâhilinde olan şeylerdir. Bunun yanında, öfkesine hâkim olanların elde edeceği fazilete dair rivayetler de varid olmuştur.⁵² Dolayısıyla bu hadislerin birinci hadisteki “öfkelenme” ifadesinin bir açıklaması mahiyetinde olduğu söylenebilir. Allah Rasûlü’nün istediği, kişinin hiç öfkelenmemesi değil, böyle bir durumda yanlış söz ve hareketlerin içine düşmemektir.

3. ÂM HADİSLERİN HÂS OLANLARLA BİRLİKTE ANLAŞILMASI

Biri âm biri ise has aynı konuda iki sahih hadis vârid olduğunda şöyle bir yöntemin takip edileceği ifade edilmiştir. Âm olanın daha önce vârid olduğu biliniyorsa, bunun hâs olanla tahsis edildiğine hükmedilir. Bu durum, bir kişinin hizmetçisine “sakın hiç kimseye bir şey verme” dedikten sonra “Zeyd’e bir dirhem ver” demesi gibidir. Böylece adamın ikinci sözü Zeyd’e has olmuş olur. Âm olan hadisin, has olandan daha sonra söylendiği tespit edildiğinde ise, has olanın mensûh olduğuna karar verilir. Bu da bir kişinin hizmetçisine “Zeyd’e bir dirhem ver” dedikten sonra “sakın kimseye bir şey verme” demesi gibidir. Böylece birinci söz hükümsüz kalır yani mensûh olmuş olur. İsâ b. Ebân’a ait olan bu görüş tercih edilmiştir. Muhammed b. Şücâ’ es-Selcî şunu da ilave etmektedir: İki hadisten hangisinin önce veya sonra vârid olduğu bilindiğinde bu hükümler geçerli olur. Bilinmediğinde

⁵⁰ Osman Pazarlı, *İslâmda Ahlâk*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980), 282.

⁵¹ Buhârî, “Edeb”, 76; Müslim, “el-Birr ve’s-Sıla”, 107.

⁵² Tirmizî, “el-Birr ve’s-Sıla”, 74; Ebû Dâvud, “Edeb”, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 24: 384(15619); Taberânî, Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Evsat*, (Kâhire: Dârü’l-Haremeyn, 1415), 6: 139.

ise âm olan hadisin daha sonra vârid olduğu kabul edilir. Zira ihtiyata uygun olan budur.⁵³

Misal olarak Ebû Zer el-Gıfârî'nin (r.a.) rivayet ettiğine göre Allah Resûlü (s.a.s.), üç defa “Üç sınıf insan vardır ki Allah onlarla konuşmaz, onlara bakmaz, onları tezkiye etmez ve onlar için elim bir azab vardır” demiştir. Ebû Zer, “bunlar kaybetmiş ve hüsrana uğramışlardır. Ya Resûlullâh, kimdir acaba bunlar?” deyince. Allah Resûlü (s.a.s.), “Bunlar elbisesini sarkıtan, verdiğini başa kakan ve malını yalan yeminle satanlardır” buyurmuştur.⁵⁴ Hadisteki ifade tarzı âm olduğundan ilk etapta elbisesini sarkıtan herkesin sayılan üç sınıfın içine girdiği anlaşılmaktadır. Oysa konu araştırıldığında Hz. Peygamber'in başka bir hadisinde bu ifadeye bir açıklık getirip mutlak olan ifadesini takyîd ettiği görülür. İbn Ömer'in (r.a.) rivayet ettiğine göre Allah Resûlü (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Her kim kibir maksadıyla elbisesini sarkıtırsa kıyamet günü Allah ona bakmaz.”⁵⁵ Buna göre Allah Rasûlü'nün kastettiği her elbisesini sarkıtan değil, sadece kibir ve gurur maksadıyla sarkıtanlardır.

Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “Dinini değiştireni öldürünüz.”⁵⁶ İlk bakışta bu hadisten mutlak olarak dinini değiştiren herkesin öldürülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Hâlbuki ayet-i kerimede, “Dinde zorlama yoktur” (Bakara, 2/256) denilmiştir. Aslında bu hadis “Müslüman bir kimsenin kanı ancak üç şeyden dolayı akıtılır: Evli iken zinadan, adam öldürmekten ve dinini terk edip cemaatten ayrılardan”⁵⁷ hadisiyle birlikte düşünüldüğünde Hz. Peygamber'in sırf din değiştirmeye değil, cemaatten ayrılmaya da ayrıca vurgu yaptığı, dolayısıyla her dinini değiştirenin öldürülmeyeceği anlaşılabacaktır. Nitekim bunu dikkate alan Hanefiler, öldürme cezasını sadece savaşa fiilen katılan erkeklere has görmüşlerdir.⁵⁸

Ebû Hureyre (r.a.) Allah Rasûlü'nün şöyle dediğini rivayet etmektedir: العجماء جرحها جبار “Hayvanın ekine/bahçeye verdiği zarar heder

⁵³ 'Aynî, Bedruddîn el-'Aynî el-Hanefî, 'Umdetü'l-Kârî, (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001/1421), 13: 251, 14: 61.

⁵⁴ Müslim, “İmân”, 171; Ebû Dâvud, “Libâs”, 27.

⁵⁵ İbn Hibbân, *Sahih*, 12: 260; Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2003/1423), 5: 493, rivayet Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre sahihtir.

⁵⁶ Mâlik, *Muvatta*, Akdiye, 15; Tirmizî, “Diyât”, 10.

⁵⁷ Buhârî, “Diyât”, 6; Müslim, “Kasâme”, 25; Ebu Davûd, “Hudûd”, 1; Tirmizî, “Hudûd”, 15.

⁵⁸ Yavuz Köktaş, “Esbâbu Vurûdî'l-Hadîs İlmi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış”, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 4 (2005): 131-156.

*olmuştur...*⁵⁹ Bu rivayete göre hayvan sahibi, hayvanının başkasının ekinine, bahçesine verdiği zararı tazminle mükellef değildir. Bu genel bir ifadedir. Oysa diğer bir hadis bu zararın gece veya gündüz olması arasında bir ayırma giderek bu hadisi tahsis etmektedir. Rivayete göre Berâ b. Âzib'e (r.a.) ait bir devenin geceleyin bir hurma bahçesine girerek zarar vermesi üzerine Hz. Peygamber, insanların ekinlerini/bahçelerini gündüzleri korumakla yükümlü olduklarına, geceleri ise hayvanların verdiği zararın sahiplerince tazmin edilmesine hükmetmiştir.⁶⁰ Buna göre verilen zarar gece gerçekleşmişse hayvan sahibi tazminle mükellef olmakta, gündüz olduğunda ise mükellef olmamaktadır. Zira ekin veya bahçe sahipleri gündüzleri mallarını korumakla yükümlüdür. Tahsîs eden hadis bu yönüyle âm olanı açıklamış olmaktadır.⁶¹

İbn Ömer'in (r.a.) rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: *"Yağmur veya kaynak sularıyla sulanan ya da sulama gerektirmeyen tarım ürünlerinde onda bir, taşıma suyla sulanan tarım ürünlerinde ise bunun yarısı kadar zekât verilmelidir."*⁶² Bu hadise göre az ya da çok bütün tarım ürünlerinden zekât verilmelidir. Oysa Hz. Peygamber, Ebû Sa'îd el-Hudrî'den (r.a.) gelen diğer bir hadisinde, *"Beş ölçeğin (vesk) altında kalan miktarlarda zekât yoktur"* demiştir.⁶³ Böylece bu hadis, bir öncekinde kapalı/mübhem bırakılan ve bir anlamda âm olan ifadeyi açıklamış ve tahsis etmiştir.

Diğer bir örnek de şudur. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Sizden biriniz, sonrasında yıkanacağı durgun suda idrarını yapmasın."* Bu hadise göre az veya çok idrar yapılmış bir sudan yıkanmak doğru değildir. Zira hadis âmıdır. Oysa Hz. Peygamber bunu "kulleteyn hadisi" diye bilinen, *"Su iki kulle⁶⁴ (kulleteyn) olduğunda pis olmaz"* hadisiyle sınırlandırmıştır.⁶⁵ Buna göre idrarın, temizliğine etki etmediği büyük sularda yıkanmakta sakınca

⁵⁹ Buhârî, "Zekât", 65; Müslim, "Hudûd", 45.

⁶⁰ Mâlik, *Muvatta*, 2: 747 (1435).

⁶¹ Üsâme Abdullah Hayyât, *Muhtelifü'l-Hadîs*, (Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1401-1402), 196-197.

⁶² Buhârî, "Zekât", 54.

⁶³ Buhârî, "Zekât", 31, Müslim, "Zekât", 1; Bir ölçeğin (vesk) 122,4 kg olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Cengiz Kallek, "Vesk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 70.

⁶⁴ Bir kulle yaklaşık 100 litredir. Bk. Cengiz Kallek, "Kulle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26: 357-358.

⁶⁵ İbn Mâce, "Tahâret", 75-76; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 33.

yoktur. Bu hadis aynı zamanda, “su temizdir, hiçbir şey onu kirletmez,”⁶⁶ şeklinde gelen âm hadisi de tahsis etmiştir. Ayrıca “kulleteyn hadisi”, suyun miktarının yanı sıra renk ve tat gibi vasıflarının değişip değişmediğini esas alan, “...rengi ve tadı değişmedikçe su pislik tutmaz”⁶⁷ hadisi ile tahsîs edilmiştir. Yani su iki kullenden fazla olsa da vasıflarından biri değiştiğinde kirli sayılır. Ayrıca iki kullenden az olan su, vasıfları değişsin veya değişmesin içine pislik düştüğünde kirlenir.⁶⁸ Buna göre aynı hadis, birden çok âm hadisi tahsîs edebildiği gibi tahsis edilen hadis de bir başka hadis ile tahsîs edilmiş olabilir. Dolayısıyla aynı konudaki farklı hadislerin birlikte değerlendirilmesi doğru neticelere ulaşmak için oldukça önemlidir.

Bid'atlardan sakınma konusunda da Hz. Peygamber'den birçok hadis gelmiştir.⁶⁹ Misal olarak o şöyle buyurmuştur: “Her kim bu dinimizde olmayan bir şey ihdas ederse o reddedilir/kabul edilmez.”⁷⁰ Başka bir hadis de şöyledir: “... Sözlerin en doğrusu Allah'ın kelâmıdır. Rehberliğin en güzeli Hz. Muhammed'in rehberliğidir. İşlerin en kötüsü sonradan ortaya çıkanlarıdır. Sonradan ortaya çıkan her şey ise bid'attir. Her bid'at dalâlettir. Her dalâlet ateştedir...”⁷¹ Bu hadisleri âm görüp literal yaklaşan araştırmacılardan bazıları, Allah Rasûl'ünün vefatından sonra ortaya çıkan birçok icat ve gelişmeyi bid'at kapsamında değerlendirmiş ve şiddetle karşı çıkmıştır.⁷² Hatta ilim ehlinde bazıları, abid'at diyerek mantık ve felsefeyi reddeden pek çok kitap kaleme almıştır.⁷³ Bu zahîrî bakış açısı inananları, zamanın değişmesiyle değişen şartlara uyum sağlamasını zorlaştırmanın yanında birçok nimetten de mahrum bırakmıştır. Bu durum aynı zamanda İslam düşmanlarının işine yaramıştır. Çalışıp ilerlemeyi emreden İslam'ın açık

⁶⁶ Nesâî, “Miyâh”, 1 (325); Ebû Dâvud, “Tahâret”, 34.

⁶⁷ Abdurrezzak, *Musannef*, 1: 80, (264.); Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, 1: 259; İbn Mâce, “Taharet”, 76.

⁶⁸ İsmail Lütfü Çakan, *Hadislerde Görülen ihtilaflar ve Çözüm Yolları*, (İstanbul: İFAV yayınları, 2010), 170-171.

⁶⁹ Bi'dat: Asr-ı saâdet'ten sonra ortaya çıkan, şer'î bir delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlar hakkında kullanılan bir terim, bk. Rahmi Yaren, “Bid'at”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 129-131.

⁷⁰ Buhârî, “es-Sülh”, 5; Müslim, “Akdiye”, 17.

⁷¹ Müslim, “Cum'a”, 43; Ebû Dâvud, “Sünne”, 6; Nesâî, “İdeyn”, 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 22: 237 (14334).

⁷² Vehhâbilik, bid'atlar konusundaki aşırı tutumuyla tanınan dini bir anlayıştır. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de bid'atlar konusunda sert tutumuyla tanınmaktadır, bk. Mehmet Ali Büyükkara, “Vehhâbilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 611-615; Ferhat Koca, “İbn Teymiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 413-414.

⁷³ Musa Carullah Bigiyef, *Kitâbü's-Sünne*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 22.

emirlerine rağmen böyle bir anlayış kanaatimizce inananları tembelleştirmiş ve geri bırakmıştır. İnsanları bu anlayışa sürükleyen önemli nedenlerden birisinin, hadisleri bir bütün olarak değerlendirmek yerine bir tek rivayetten hareketle doğru sonuca ulaşmaya çalışmak olduğuna inanıyoruz. Böyle bir yaklaşım isabetli değildir. Zira İslam dini bir bütündür; Kur'an ve Sünnet, bu dinin anlaşılmasını sağlayan iki temel kaynaktır. Bunların yanında geçmiş ve günümüz âlimlerinin görüşleri, Kur'an ve Sünnet'i doğru anlamaya yardımcı olan önemli bir birikimdir. Bunlar, bütüncül bir bakışla dikkate alınmadığı sürece hatalı sonuçlar kaçınılmaz olacaktır. Gerek geçmişte gerekse günümüzdeki insanların bid'atlar konusunda dinin amacına aykırı ileri sürdükleri görüşler, bu konuya verilebilecek en bariz örnektir. Hâlbuki hadislerin birbirini açıklayan ve zaman zaman birbirini tamamlayan yönü dikkate alınrsa bu yanlış anlamaların büyük ölçüde azalacağı kanaatindeyiz.

Bid'atlar hakkında doğru bir değerlendirmeye ulaşabilmek için yukarıda zikrettiğimiz âm hadisleri konu hakkında vârid olan diğer hadislerle beraber anlamaya çalışalım. Cerîr b. Abdullah'ın (r.a.) rivayet ettiğine göre Allah Resûlü (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: *"Her kim güzel bir sünnet ihdas ederse, onun için, ecri yanında onunla amel edenlerin ecri kadar ecir vardır. Her kim kötü bir sünnet ihdas ederse, onun için, günahı yanında onunla amel edenlerin günahı kadar günah vardır."*⁷⁴ İrbâd b. Sâriye'nin (ö. 75/694) (r.a.) rivayet ettiği, isnadı sahîh kabul edilen bir diğer hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Sizden her kim yaşarsa benden sonra çokça ihtilaf görecektir. Böyle bir durumda benim ve halifelerimin sünnetine yapışın."*⁷⁵

Hız. Peygamber'in yukarıda geçen konu ile ilgili âm hadisinde, *"sonradan ortaya çıkanların bid'at ve dalâlet olduğu"* vurgulanırken, bir başka hadisinde güzel sünnetler/âdetler ihdas edenler övülmekte ve teşvik edilmektedir, kötü sünnetler/âdetler ihdas edenler ise yerilmektedir. Bu hadiste geçen sünnet ifadesini "yol ve çıkış açma, davranış, iş" şeklinde tercüme edenler de vardır.⁷⁶ Bu açıdan bakıldığında Hz. Peygamber'in

⁷⁴ Müslim, "İlim", 15, Tirmizî, "İlim", 15; İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdulbakî, (Beirut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1975), "Mukaddime", 14.

⁷⁵ Ebû Dâvud, "Sünne", 6; Tirmizî, "İlim", 16; İbn Mâce, "Mukaddime", 6, Timizî' rivayeti sahîh kabul etmiş, Elbânî de rivayet için "sahîh" demiştir.

⁷⁶ Bu hadiste geçen sünnet ifadesini "yol ve çıkış açma, davranış, iş" şeklinde tercüme edenler de vardır. bk. Mehmet Görmez ve diğerleri (Bilim Kurulu), *Hadislerle İslam*, (Ankara: Diyanet

İslam'a aykırı olmayan her türlü iyi yol, davranış ve hayırlı işi sünnet kapsamına aldığı söylenebilir. Vefatından sonra kendisi yanında halifelerinin sünnetine uymayı mutlak tavsiye etmiş olması, kanaatimizce sünnetlerinin Hz. Peygamber'in sünnetine tâbi olmasındandır. Sonraki dönemlerde ortaya çıkan yeni, iş, davranış ve adetler konusunda ise hadisler bağlamında şunlar söylenebilir.

Bid'at kelimesi, genel/âm bir ifadedir ve lügat anlamına bakılırsa, sonradan ortaya çıkan iyi-kötü her şey için kullanılmaktadır.⁷⁷ Buna göre Hz. Peygamber (s.a.s.), Kur'an ve Sünnet'e muhalif olan, muhdes (sonradan ortaya çıkan) şeyleri kast ederek hepsinin dalâlet ve ateşte olduğunu söylemiştir. Söz konusu hadisin başında Kur'an ve Sünnet'e vurgu yapılması bu anlamayı ayrıca desteklemektedir. Diğer hadisinde dine olmayan şeyleri ihdas edenler yerilirken aynı şekilde yine dine vurgu yapılmaktadır. Başka bir ifade ile "kim bu dinimizde..."⁷⁸ diye başlayan hadiste bid'at "dinî" alanla sınırlandırılmıştır. Böylece Allah Rasûlü, dine aykırı muhdes şeylerden sakındırmaktadır. Güzel sünnet ve kötü sünnet ihdas etmekle ilgili hadis ise bu konuyu en güzel şekilde açıklamıştır.⁷⁹ Zira önceki hadislerde olduğu gibi bu hadiste de dine muhalif olan kötü şeylerin ihdas edilmesi yerilmekle birlikte dine aykırı olmayan, dinin maksatlarına ve temel ilkelerine muvafık olan güzel şeyleri ihdas etmek teşvik edilmiştir. Dolayısıyla bu hadislerde, Hz. Peygamber'in bid'at ve sünnet ifadelerini kavramsal manadan ziyade, lügat anlamında birbirinin yerine kullandığı söylenebilir.

Sahâbenin bid'at anlayışının da bu şekilde olduğunu düşünüyoruz. Kendi dönemindeki yeni icraatlarıyla öne çıkan Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in sünnet-i hasene ve sünnet-i sey'ye kullanımından esinlenmiş olacak ki Teravih namazının cemaatle kılınması şeklindeki icraatı için "ne güzel bir bid'at" ifadesini kullanmıştır.⁸⁰ Kanaatimizce sahâbe, bid'at kavramının, iyi-kötü yeni olan her şeyi kapsayan âm bir ifade olduğunu bildiği için Hz. Ömer'e kimse itirazda bulunmamıştır. Zira ona göre güzel

İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 3:43, 48; Hadis için bk. Müslim, "Zekât", 69; Nesâî, "Zekât", 64.

⁷⁷ İbrahim Mustafa ve diğerleri, *el-Mu'cemü'l-vasît*, (İstanbul: Dâru'd-Da've/Çağrı Yayınları, 1986), 43.

⁷⁸ Buhârî, "es-Sülh", 5; Müslim, "Akdiye", 17.

⁷⁹ Lügat manasıyla bid'at sünnetin mukabili olarak düşünüldüğünde aynı ayırım bid'at için de düşünülebilir. Ancak, ıstılahi manada bid'at, sünnetin zıddıdır.

⁸⁰ Buhârî, "Salâtü't-terâvîh", 1; Mâlik, *Muvatta*, 1: 355 (241).

bid'at, sünnet-i hasene/güzel sünnet demektir. Günümüzde de bu görüşte olanlar vardır.⁸¹ Kanaatimizce dinin amaçlarına hizmet eden her dönemdeki yeni icraatlar, Hz. Peygamber'in uymayı emrettiği sünnet-i hasene kapsamına girmektedir. Zira O, sadece kendi sünnetine uymayı değil, kendisinden sonra gelen halifelerinin⁸² sünnetine de sarılmayı istemiştir.⁸³ Bu fikirden hareketle bazı araştırmacılar, her toplumun yeni şartlarına uygun, sonradan vaz' edilen sünnetleri olabileceğini dikkate alarak sünneti iki kısma ayırmışlardır:

1. Hz. Peygamber'in sabit olmuş sahih sünnetleri.

2. Herhangi bir çağın hekimlerinin/âlimlerinin toplumun yararı için vazettikleri sünnetler.⁸⁴

Kavramsal manada düşünüldüğünde böyle bir sınıflandırma tutarlı görülmeyebilir. Zira bağlayıcılık açısından aralarında farkın olduğu muhakkaktır. Ancak Hz. Peygamber'in her çağda toplumun yararına güzel ve yeni şeyler vazetmeyi teşvik etmesi ve bunları sünnet kapsamına almış olması böyle bir taksimi akla getirmiştir.

Kavramsallaşma süreci sonunda sünnet ile bid'at kavramları birbirinin karşıtı olarak anlaşılmıştır.⁸⁵ İslam âlimleri, yanlış anlamaların önüne geçmek için bid'at kavramını, ilgili hadisleri de dikkate alarak bid'at-ı hasene ve bid'at-ı seyyie diye ikiye ayırmıştır. Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), İmam Şâfi'î'nin şöyle dediğini aktarmaktadır: *"İki tür bi'at vardır: Övülen bid'at ile yerilen bid'at. Övülen, Sünnet'e muvafık olandır, yerilen, muvafık olmayandır."*⁸⁶

Sonraki âlimler de bu durumu dikkate almış, Kur'an ve Sünnet'e muvafık olup dinin güzel gördüğü bir ilkenin altına giren şeyleri bid'at-i hasene, Kur'an ve Sünnet'e muhalif olup, dinin kötü ve çirkin gördüğü bir

⁸¹ Mehmet Said Hatiboğlu da bid'at-i hasenenin sünnet-i hasene anlamında olduğu görüşündedir. Bk. Mehmet Said Hatiboğlu, *Hadis Tedkikleri*, (Ankara: Otto Yayın, 2016), 166.

⁸² Burada halifelerden kastımız, sadece dört halife değil Hz. Peygamber'in getirdiği dine sahip çıkıp dertlenen tüm birikimli âlim ve idarecilerdir.

⁸³ Ebû Dâvud, "Sünne", 6; Timizî, "İlim", 16.

⁸⁴ Musa Carullah Bigiyef, *Kitâbü's-Sünne*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 117.

⁸⁵ İmâm Şâfi'î, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdris eş-Şâfi'î, *el-Ümm*, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rif, 1990/1410), 5: 195.

⁸⁶ Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988/1409), 9: 113.

hükümün altına girenleri bid'at-ı seyyie olarak kabul etmişlerdir.⁸⁷ Öyleyse Musa Cârullah Bigiyef'in dediği gibi şunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

*"Hz. Peygamber'in dalâlet dediği bid'at, dinden olmayan bir şeyi ihdas edip, onu kulu Allah'a yaklaştıran amelî bir uygulama gibi, dinin bir parçası haline getirmektir. Yoksa herhangi bir ümmetin ihdas ettiği bir şey şayet dinin bir parçası haline getirilmez, dini bir uygulama olarak kabul edilmezse insanı dalâlete götüren merdûd bid'at kategorisinde değerlendirilemez."*⁸⁸

İşte bu sonuca ulaşmak için yukarıda zikrettiğimiz konu ile ilgili bütün hadisleri göz önünde bulundurmak ve bazılarının diğer bazısının beyanı ve mütemmimi hükmünde olduğunu dikkate almak gerekir. Çalışmamızın sınırını aşmamak için örnek babında bir-iki hadisin zikredilmesiyle yetinilmiştir. Daha somut sonuçlara varmak için detaylı çalışmalara ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz. Aksi takdirde aynı konudaki tüm hadisler değerlendirilmeden sonuca varmaya çalışmak her zaman isabetli olmayacaktır.

4. MUTLAK HADİSLERİN MUKAYYET OLANLARLA BİRLİKTE ANLAŞILMASI

Âmmun tahsisi ile mutlakın takyidi anlamca birbirine yakın ifadeler olduğundan örneklere geçmeden önce kısaca bilgi vermekte fayda vardır. Mutlak, kayıtlanmamış lafız anlamındadır. Âm ise bütün fertleri istisnasız bir şekilde kapsayan lafız demektir. Âm lafzın kullanılış itibariyle içine aldığı fertlerden bir kısmının dışarıda tutulmasına tahsis denirken, mutlak bir lafzın vasıf, şart, zaman ve mekân gibi kayıtlarla sınırlandırılmasına takyîd denmektedir. Âlimler, takyide engel bir delilin bulunmaması, mukayyedin yasaklama ve olumsuzluk içermemesi gibi bazı şartlarla mutlakın mukayyede hamledilmesini câiz görmüşlerdir.⁸⁹

Bazı hadislerde mutlak şekilde ifade edilmiş hususlar, başka hadislerle takyîd edilmiş olabilir. Dolayısıyla mutlak zikredilen hadislerle anlam verilmeden önce onları takyîd eden varsa başka hadisler araştırılmalıdır.

⁸⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 8: 396, 17: 155.

⁸⁸ Musa Carullah Bigiyef, *Kitâbü's-Sünne*, 21.

⁸⁹ Detaylı bilgi için bk. Ferhat Koca, "Mutlak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 402-405; Ali Bardakoğlu, "Âm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 552-553.

Misal olarak Allah Resûlü (s.a.s.) bir hadisinde şöyle buyurmuştur: *“Allah’tan başka ilah olmadığına ve benim Allah’ın resûlü olduğuma şahitlik eden hiçbir Müslümanın öldürülmesi üç durum dışında helal olmaz. Cana karşı can (kısâs), evlinin zina işlemesi, dininden dönen kişi yani cemaati terk eden kişi.”*⁹⁰ Bu hadise göre herhangi bir insanı öldüren kişi, öldürdüğü cana karşı öldürülür. Öldürülen kişinin milleti, dini, cinsiyeti gibi hususlar önemli değildir. Çünkü ifade mutlaktır. Ancak detaylı incelediğimizde Hz. Ali’nin kılıcının kınında taşıdığı sahîfesinde yer alan bir hadiste Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğu görülmektedir: *“Bir müslüman, bir kâfir karşılığında öldürülmez”*⁹¹ Bu hadis, önceki hadisi takyîd etmektedir. Konunun detayları araştırılabilir ancak bu hadise göre bir müslüman, bir kâfir karşılığında öldürülmeyecektir.⁹² İmâm Mâlik, *“aldatarak öldürmesi müstesna”* diyerek kayıt koymuştur.⁹³ Dolayısıyla takyidin de takyidi olabilmektedir. Bir hadis değerlendirilirken bunların da göz önünde bulundurulması gerekir.

Âlimlerin konu hakkındaki görüşleri ve değerlendirmeleri ufuk açıdır. Misal olarak Hanefîler, cumhurun hilafına bu konuda Hz. Peygamber’in, *“Zimmeti altındaki insanların haklarını korumaya en lâyük olan benim”*⁹⁴ hadisini esas alarak hem adam öldürmede hem de müessir fiillerde Müslümanlarla zimmîlerin karşılıklı kısas edilebileceğini, din farklılığının kısasa engel oluşturmayacağını kabul etmiş, hadisteki *“kâfir”* ifadesini müslümanlarla sürekli savaş halinde bulunan başka ülkenin gayri müslim vatandaşı (harbî) olarak yorumlamışlardır. Cumhur ise Hanefîlerin delil getirdiği bu rivayeti mürsel olduğundan dikkate almamıştır.⁹⁵

Dolayısıyla zayıf bir hadis, sıhhatte kendisinden daha güçlü bir hadisi tahsîs veya takyîd edemez. Bunun için eşit derecede ya da âm ve mutlakın daha üst derecede olması gerekir.

Hz. Peygamber’in, musibet anındaki sabırla ilgili hadislerine bakalım. Enes b. Mâlik’in (r.a.) rivayet ettiğine göre Allah Resûlü (s.a.s.) bir kabir başında ağlayan bir kadının yanından geçer. Kadına, *“Allah’tan kork ve*

⁹⁰ Buhârî, *“Diyât”*, 5; Müslim, *“Kasâme”*, 25.

⁹¹ Buhârî, *“İlim”*, 39, *“Cihâd”*, 168, *“Diyât”*, 23; Tirmizî, *“Diyât”*, 17.

⁹² *“Kafir”* den kastın İslam devletinin tebası zimmî mi, müste’men mi yoksa harbî mi olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur.

⁹³ Mâlik, *Muvatta*, 2: 864.

⁹⁴ Ebû Dâvud, *el-Merâsîl*, (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1408), 278-279.

⁹⁵ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hüccce alâ ehli’l-Medîne*, Beirut: Âlemü’l-Kütüb, 1403), 4: 329; Sarahsî, *el-Mebsût*, 29: 325; Vehbe ez-Züheylî, *Fıkhü’l-İslâmî ve Edilletuh*, (Dimaşk: Dâru’l-Fıkr, ty), 7: 583; İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-Müctehid*, (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1975), 2: 399.

sabret" der. Kadın, Allah Rasûlü'nü tanımaz ve ona, "*Bana karışma, benim musibetimin senin başına gelmemiştir*" diye cevap verir. Daha sonra ona, Hz. Peygamber olduğu söylenince kapısına gelir. Kapısında duran kapıcılar yoktur. Hz. Peygamber'e, "*Ben sizi tanıyamadım*" der. Allah Rasûlü (s.a.s.), "*Sabır, ancak musibetin ilk anında gösterilendir*" der.⁹⁶ Hz. Peygamber, bu kadını bağırarak, feryadü figanla ağlamasından dolayı yani cahiliyye adetlerine göre matem tuttuğu için uyarmıştır. Hadisten ilk etapta Hz. Peygamber'in musibet anındaki her türlü ağlamayı hoş karşılamadığı anlaşılmaktadır. Ancak başka hadislere bakıldığında aslında onun, musibet anındaki her türlü ağlamaya karşı olmadığı, hatta kendisinin, bazen musibet anında rahmetle gözyaşları döktüğü görülmektedir. Enes b. Mâlik (r.a.) şöyle demektedir: "Allah Resûlü (s.a.s.) ile beraber (oğlu) İbrahim'in (a.s.) sütannesinin kocası Ebû Seyf'in yanına girdik. Allah Resûlü (s.a.s) İbrahim'i kucağına aldı, onu öptü, kokladı. Bir süre sonra tekrar yanına girdiğimizde İbrahim can çekişiyordu. Allah Rasûlü'nün (s.a.s.) gözlerinden yaşlar dökülmeye başladı. Abdurrahman b. Avf (r.a.) "*Sen de mi? Yâ Resûlallah!*" dedi. Allah Rasûlü (s.a.s.) şöyle buyurdu: "*Ey 'Avf'in oğlu, bu rahmet gözyaşlarıdır.*" Onun gözyaşları akmaya devam etti. Sonra şöyle buyurdu: "*Göz yaş akıtır, kalp mahzun olur. Ama Rabbimizin razı olduğundan başka bir şey söylemeyiz. Ey İbrahim, senin firakından dolayı elbette mahzunuz.*"⁹⁷ Başka rivayetlerde, "*Ben sizi ağlamaktan değil bağırarak, feryad-figan ederek ağlamaktan menettim*" demiştir.⁹⁸ Allah Rasûlü'nün (s.a.s) ağladığı başka hadiseler de vardır.⁹⁹ Musibetler karşısında zaman zaman Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de ağlamıştır.¹⁰⁰ Öyleyse Allah Rasûlü'nün musibetler anındaki yüksek olmayan bir sesle ağlamaya karşı olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Yüksek sesle, bağırarak ağlamaya gelince bu konuda başka hadislerin açıklayıcı olduğu görülmektedir. Ümmü Atiyye (r.a.) şöyle demektedir: "*Allah Resûlü (s.a.s.) bizi (musibetler anında) bağırarak yüksek sesle ağlamaktan sakındırdı.*"¹⁰¹ Bu anlamdaki hadisler başka sahâbîlerden de gelmiştir.¹⁰²

⁹⁶ Buhârî, "Cenâiz", 31; Müslim, "Cenâiz", 15; Ebû Dâvud, "Cenâiz", 27.

⁹⁷ Buhârî, "Cenâiz", 42.

⁹⁸ Tirmizî, "Cenâiz", 25; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4: 40 (6825); Beyhakî, *es-Sünen el-Kübrâ*, 4: 69 (7402).

⁹⁹ Bk. Buhârî, "Mağâzî", 42; Tirmizî, "Cenâiz", 14; Nesâî, "Cenâiz", 27.

¹⁰⁰ İbn Hibbân, *Sahîh*, 15: 498 (7028); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42: 28 (25097); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 10: 154 (10319).

¹⁰¹ Buhârî, "Tefâsîr", Sûretü'l-Mümtehine; "Ahkâm", 49; Ebû Dâvud, "Cenâiz", 29; İbn Hibbân, *Sahîh*, 7: 313 (3041).

¹⁰² Bk. Ebû Dâvud, "Cenâiz", 29; İbn Mâce, "Cenâiz", 51; Hâkim, *el-Müstedrek*, 3: 611.

Demek ki yasaklanan, bağırarak feryat figan ederek ağlamaktır. Başka hadisler de bu açıklamayı teyit etmektedir. Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: *“Musibet anında (ağlayarak) yanakları vuran, yakaları yırtan ve cahiliyetten kalma sözlerle bağırıp, feryadü figan eden bizden değildir.”*¹⁰³ Dolayısıyla aynı konudaki ihticâce elverişli hadislerin birbirini tamamlayan unsurlar olduğunu, konu bütünlüğü içerisinde bunları görmeden bir hadisi değerlendirmenin yanlış neticeler doğurabileceği söylenebilir.

Ayrıca hadisler içerisinde kelâmı ve manası apaçık (muhkem) olup kolayca anlaşılabilir olduğu gibi, müteşâbih olanlar da vardır. Bu hadisleri doğru anlamak için başvurulması gereken ilke ve kurallar müstakil çalışmalara konu olduğundan burada üzerinde durulmayacaktır.¹⁰⁴

SONUÇ

Hz. Peygamberin Kur’an’ı Kerim ayetlerini tebyîn etme görevinin günümüze ulaşan sözlü yansımaları olan hadisleri doğru anlamak İslam’ı doğru anlayıp yaşamak için oldukça önemlidir. İslam âlimleri geçmişten günümüze bu alanda büyük çaba sarf etmişlerdir. Hadislerin hadislere anlaşılması bu çalışmada ele alınmıştır. Çalışma neticesinde şu kanaatlere varılmıştır.

Gerek râvî tasarrufları gerekse Hz. Peygamberin zamana, mekâna ve muhataba göre konuşması hadislerin farklı lafızlarla nakledilmesine sebep olmuştur. Bazıları çok rahat anlaşılırken bazılarının doğru anlaşılması için açıklanmaya ihtiyacı vardır.

Kur’an-ı Kerim’de olduğu gibi Hz. Peygamber’in hadisleri arasında da mücmel, âm, mutlak, müşkil, muhkem ve müteşâbihlerin olduğu görülmüştür. Bunları en doğru açıklayacak olanın yine Hz. Peygamber olacağı muhakkaktır, ancak sahabenin açıklamalarını da göz ardı etmemek gerekir.

Sonuç olarak, bir hadis değerlendirilmeden önce evvela hadisin farklı tarikleri tespit edilmeli, sonra konu bütünlüğü içerisinde değerlendirilmeli, daha sonra da sünnetin iç bütünlüğü içerisinde varsa onun açıklaması mahiyetindeki diğer hadisler dikkate alınmalıdır. Çünkü bir sözden neyin kastedildiğini en doğru o sözü söyleyen bilir.

¹⁰³ Buhârî, “Cenâiz”, 34; Ahmed b. Hanbel; *Müsned*, 7: 371 (4361).

¹⁰⁴ Abdurrahman Ece, “Müşkil ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri: İbn Fûrek Örneği”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 10/2 (Mayıs 2018): 548-577.

Geçmişte olduğu gibi bugün de bazı hadislerin yanlış anlaşılmasının arkasındaki nedenlerden birisi, her hadisin parçacı bir yaklaşımla müstakil olarak ele alınıp değerlendirilmesidir. Bir hadisin aynı konuyla ilgili diğer hadislerden bağımsız değerlendirilmesinin isabetli olmayan sonuçlara götürebileceği unutulmamalıdır. Bunun için alel-ebvâb türü hadis kaynakları ve bunların şerhlerinden azamî derecede yararlanılmalıdır. Hadislerin tam metnini, varsa isnâd ve metin farklılıklarını tespit etmek için alé'r-ricâl eserler ile diğer kaynaklara ve bunlar üzerinde yapılan çalışmalara da mutlaka müracaat edilmelidir.

Ayrıca hadisler arasındaki ilgiyi kuracak olan, birey olduğu için öznel bir anlamının da söz konusu olabileceği bir gerçektir. Böyle olunca yanılma ihtimali de söz konusu olduğundan bunu en aza indirmek ve nesnel bir anlamayı gerçekleştirebilmek için âlî ilimlerin anahtarı olan Arapça âlet ilimler ile dinî ilimlere hâkim olmanın yanı sıra tefsir, hadis ve özellikle fıkıh usulü kitaplarında âmmın tahsisi, mutlakın takyidi, mücmelin tebyîni, müşkilin tavzihi gibi iki metin arasındaki ilgiyle alakalı konularda âlimlerin ortaya koyduğu ilkeler dikkate alınmalıdır.

Böyle hareket edildiği takdirde hadisler arasında doğru bir bağlantının kurulabileceği ve bunun araştırma konusu hadisin/hadislerin doğru anlaşılıp değerlendirilmesinde büyük katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Abd b. Hümejd, Ebû Muhammed Abd b. Humejd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî). *el-Muntahab min Müsned `Abd b. Hümejd*. Kâhire: Mektebetü's-sünne, 1988/1408.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnâvût ve diğerleri. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1999/1420.
- Aynî, Bedruddîn el-'Aynî el-Hanefî. *Umdetü'l-Kârî*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001/1421.
- Bardakoğlu, Ali. "Âm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 552-553. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Bekî, Niyazi. *40 Hadis'te İbret Verici Kıssalar*. İstanbul: Alternatif Düşünce Yayınevi, 2006.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî. *Sünenü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2003/1423.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî. *Şu'abü'l-İmân*. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2003/1423.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kitâbü's-Sünne*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr, Mustafa Dîb el-Buğa. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Vehhâvîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 611-615. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Coşkun, Selçuk. *Hadise Bütüncül Bakış*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Curcânî, Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-arabî, 1405.

- Çağrı, Mustafa. "İhsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 544-546. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çakan, İsmail Lütfü *Hadislerde Görülen ihtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İFAV yayınları, 2010.
- Dölek, Adem. *Edebi Açıdan Hadislerde Teşbih ve Temsiller*. İstanbul: Ekev Yayınları, 2001.
- Duman, Ali. "Sadaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35:383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünen-u Ebî Dâvud*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1436/2015.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *el-Merâsîl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988/1409.
- Ece, Abdurrahman. "Müşkil ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri: İbn Fûrek Örneği". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 10/2 (Mayıs-2018): 548-577.
- Etyûbî, Muhammed b. Alî b. Âdem b. Mûsâ el-Etyûbî. *Zahîratü'l-'Ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ*. Mekke: Dârü'l-Mî'râc, 2003/1423.
- Hâkîm en-Neysâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rîfe, ty.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit Ebû Bekir el-Hatîb el-Bağdâdî. *el-Kifâye fi İlmi'r-rivâye*. Medine: Mektebetü'l-İlmiyye, ty.
- Hatiboğlu, Mehmet Said. *Hadis Tedkikleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbü'rî. *Müşkilü'l-Hadîs*. thk. Mûsâ Muhammed Alî. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1985/1405.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-'Askalânî. *Fethü'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rîfe, 1379.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîh*. thk. Şu'ayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *Sünenu İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuad Abdulbakî. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1975.
- İbn Rüşd. *Bidâyetü'l-Müctehid*. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1975.
- İmâm Şafiî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî. *el-Ümm*. Beyrut: Dârü'l-Marîfe, 1990/1410.
- İbrahim Mustafa ve diğerleri. *el-Mu'cemü'l-vasît*. İstanbul: Dârü'd-Da've/Çağrı Yayınları, 1986.
- Kahrman, Hüseyin. "Suret Hadisi Üzerine Bağlam Esaslı Bir Tahlil Denemesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* I/1 (2003): 51-70.
- Kallek, Cengiz. "Vesk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 70, İstanbul: TDV yayınları, 2013.
- Kallek, Cengiz. "Kulle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 2002, 26: 357-358.
- Kardâvî, Yûsuf el-Kardâvî. *Sünneti Anlamada Yöntem*. İstanbul: Nida Yayınları, 2018.
- Kazancı, Ahmet Lütfü. *Peygamberimizin Hitabeti*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Koca, Ferhat. "İbn Teymiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 413-414. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Koca, Ferhat. "Mutlak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 402-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Köktaş, Yavuz. "Esbâbu Vurûdî'l-Hadîs İlimi: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 4 (Temmuz-Aralık 2005): 131-156.
- Mâlik, Mâlik b. Enes. *Muvattâ*. thk. M. Mustafâ el-A'zamî. Ebû Zabiyy: Müessesetu Zâyid b. Sultân, 2004/1425.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. nşr. Muhammed Fuad Abdulbaki. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, ty.
- Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb. *el-Müctebâ mine's-Sünen/Sünen en-Nesâî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rifa, 1420.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Hadisi Yeniden Düşünmek*. Ankara: Otto Yayınları 2017.
- Özpınar, Ömer. *Hiz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Pazarlı, Osman. *İslâm'da Ahlâk*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980.
- Süyûtî, Celâlüddîn es-Süyûtî. *Câmi ü'l-Ahâdîs*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1414/1994.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî. *el-Hüccce alâ ehli'l-Medîne*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. Kâhire: Dârü'l-Haremeyn, 1415.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Ebû'l-K'asım et-Taberânî. *el-Mü'cemü'l-Kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. Mûsul: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1983/104.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre. *el-Câmiu's-Sahîh/Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve diğeri. Beyrût: Dâru'İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1962/1382.
- Üsâme Abdullah Hayyât. *Muhtelifü'l-Hadîs*, Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1401-1402.
- Yaren, Rahmi. "Bid'at". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 129-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadis Problemleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2001.
- Züheyli, Vehbe ez-Züheyli. *Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuh*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, ty.